

Skånsk kulturlandskapshistoria

Av Urban Emanuelsson

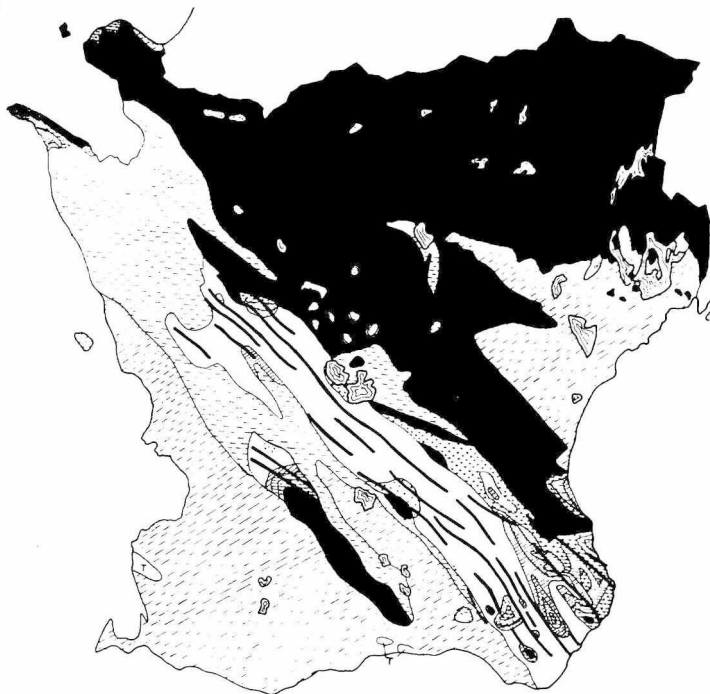
Gränslandet

Skåne är ett gränsland. Jämför man Skånes nordostliga hörn (hjørne) med dess sydväst hörn är skillnaderna mycket påtagliga (tydelige). Det är heller ingen slump (tilfælde) att den gamla riksgränsen mellan Danmark och Sverige gick vid gränsen mellan Skåne och Småland, inte i Öresund. Norra Skåne ansluter helt till Smålands magra och skogiga urbergsområden medan södra Skånes slättbygder är mycket lika slätterna på Själland och Fyn. Bakgrunden till de stora naturgeografiska och kulturella skillnaderna som har rått och som fortfarande råder i Skåne är bergrunden (Glimberg 1960). Från sydöstra Skåne till nordvästra Skåne löper nämligen den sk Tornkvistska linjen. Det är en förkastningslinje som skiljer den skandinaviska urbergsskjöl-

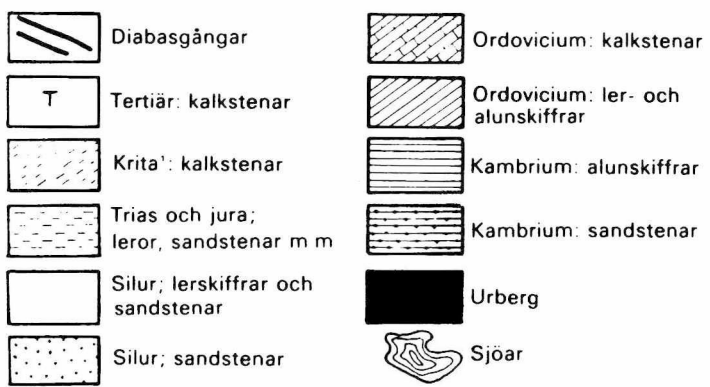
den från Mellaneuropas yngre sedimentära bergarter. I Skåne finns det därför en hel uppsättning av olika landskapstyper och olika geologiska förhållanden. Inget område av samma storleksordning som Skåne i varken Danmark eller Sverige har en så stor bakomliggande geologisk variation som just Skåne. Därför kan man heller inte tala om *en* agrarhistorisk utveckling i Skåne utan om *minst tre* olika landskapstyper med tre olika utvecklingsförlopp.

Sedan gammalt har man i Skåne skiljt mellan tre olika bygder (Campbell 1927), skogsbygden, risbygden och slättbygden. Dessa tre olika bygder har sin bakgrund i de geologiska förhållandena. Skogsbygden finner man i norr och nordost och här är jordmånen (jordbunden) ofta ganska mager, ett ganska typiskt svenskt

Urban Emanuelsson är Fil dr i växtekologi. Hans huvudintresse är kulturlandskapets ekologi och gränsområdena till agrar- och skogshistoria. Tidigare bodde han i Skåne och Blekinge men är idag Föreståndare för Centrum för Biologisk Mångfald i Uppsala. Detta nationella center strävar efter att sätta in begreppet biologisk mångfald i ett större samhällsligt perspektiv, t ex genom att visa på de starka samband som finns mellan historisk utveckling och den fauna och flora som ett landskap i dag hyser. Urban arbetar mycket internationellt och har bla studerat olika traditionella betessystem i Europa och Afrika.

Figur 1. Skånes berggrund (ur Emanuelsson et al 1986 sid 12) Urberg i nordost och sedimentära bergarter i sydväst. Förkastningslinjen den Tornkvistska linjen löper från nordväst till sydost.

¹ De yngsta av dessa kalkstenar hänförs numera till äldre tertiär

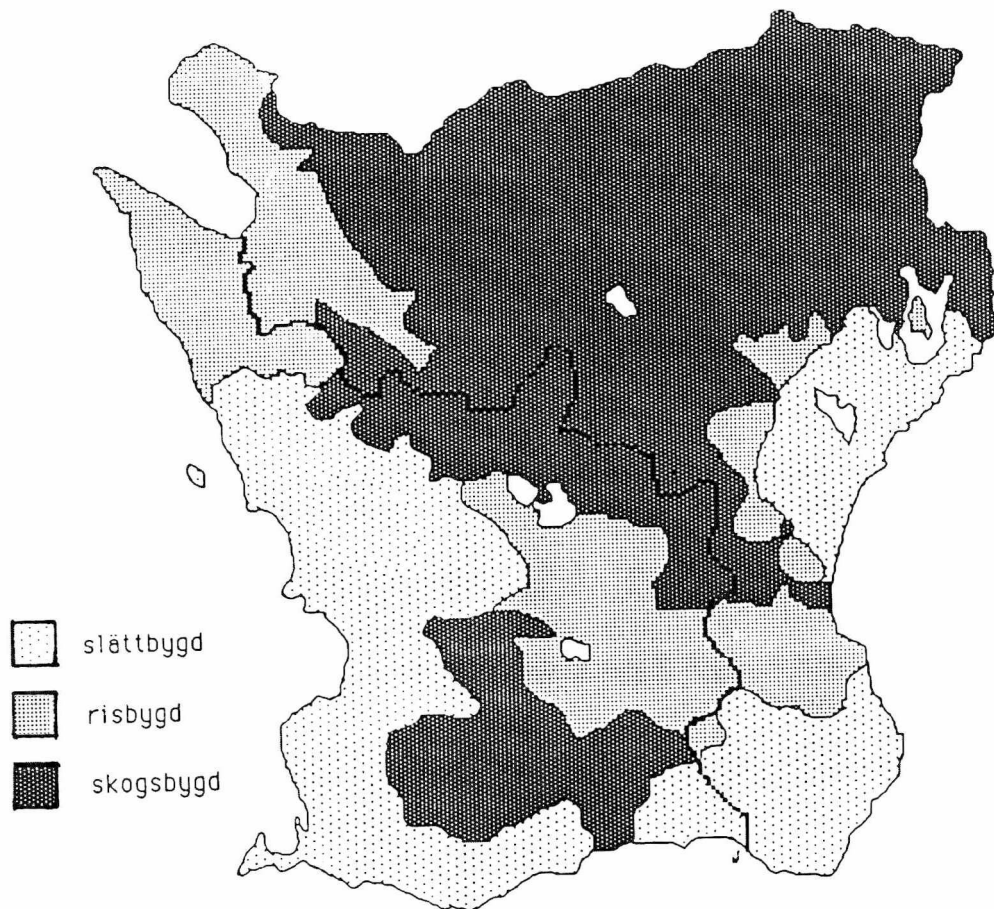
skogslandskap finner man här som har stora likheter med Smålands skogsbygder. Förutom urbergsområ-

det i norr som fortsätter norrut i Småland finns det sk horstar av urberg som isolerat står upp i de sedi-

mentära bergarterna också i södra och mellersta Skåne. I Skåne kallas dessa horstar åsar, Söderåsen, Linderödsåsen och Romeleåsen är bra

exempel. På åsarna har det också funnits skogsbygder isolerade från den större skogsbygden i norr.

Skogsbygdernas motsats har varit

Figur 2. De skånska bygderna (ur Emanuelsson et al 1986 sid 84).

De tre skånska bygderna, slättbygden i söder, skogsbyggden i norr och risbygden däremellan kom att komplettera varandra väl ekonomiskt under lång tid. Spannmål fördes från slättbygden till skogsbygden och trävaror i andra riktningen. Innevånarna i risbygden ägnade sig en hel del åt boskapsskötsel men stog ofta också för transportverksamheten mellan skog- och slättbygden.

slättbygderna. De har framförallt utbrett sig i söder och väster. Den geologiska bakgrunden till slättbygderna är förutom den kritberggrund de ligger på de kalkrika moräner som avsattes här av den senaste istiden (Emanuelsson m fl 1985). Motsvarigheter har vi t ex på Själland. Skånes slättbygder är dock inte särskilt plana i motsats till vad som är den populära uppfattningen i Mellansverige där de flesta slättområden är just väldigt plana. Två mindre slättområden skiljer sig dock markant från de annars ganska kuperade skånska slätterna. Det är Ängelholmslätten i nordväst och Kristanstadsslätten i öster. De har både fått sina nuvarande utseenden genom att de ganska länge låg under havets yta efter den senaste landisens avsmältning. Lera och sand har här avsatts. Den tunga lera som avsattes på Ängelholmslätten kom länge att förhindra mer omfattande uppodling av denna slätt, det var förts på 1800-talet genom användning av järnplogar som uppodlingen här lyckades (Sommarin 1938).

Mellan skogsbygderna och slättbygderna har det dessutom funnits en tredje typ av bygd, nämligen risbygden. Den var något av ett transitland för handel och den var dessutom något av mellanform mellan områden med typisk skogsekonomi och områden med slättbygdsekonomi. Under de senaste fyra århundradena har dessutom på många platser i Skåne skett en förskjutning av grän-

serna för de olika bygderna (Sahlin 1930). Skogsbygd har blivit risbygd och risbygd har blivit slättbygd.

Om spannmål (korn) var den dominerande produkten under de senaste fem århundradena från slättbygden så har trävaror varit motsvarande i skogsbygden. Risbygden har haft sin egen karaktär med boskap (kvæg) som sin dominerande produkt. På många sätt är också risbygden, såsom gränsland mellan den »danska« slättbygden och den »svenska« skogsbygden mycket intressant på många sätt. Antagligen kan man i den traditionella blandekonomin i risbygden se något av en återspeglning (afspejling) av slättbygdens tidigmedeltida markanvändning. Den skånska slättbygden kan därför användas som inspiration då man försöker förstå hur markanvändningen kanske sett ut på t ex Själland under Harald Blåtands tid.

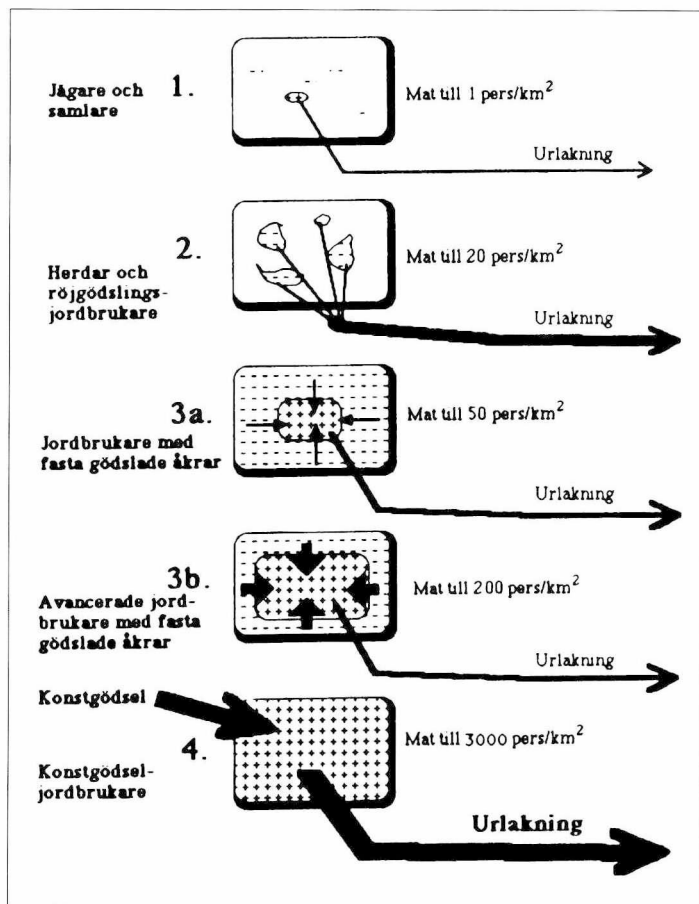
Jordbrukets införande i Skåne

Drygt (godt og vel) 6000 år är de äldsta spåren av jordbruk i Skåne (Berglund 1991). Under hela den yngre stenåldern var dock jordbruket här ganska begränsat och antagligen hade boskapsskötseln en betydande roll. Under bronsåldern sker en omfattande landskapsförändring, stora delar av dagens väst- och sydsånska slätter tillkommer då. Stora arealer omvandlas till öppna betesmarker (Welinder 1998, Berglund 1991). På många håll har resterna av bronsålderslandskapet i form av gra-

var och odlingsspår sopats (fejjet) bort av senare tiders aktiviteter, men på Bjärehalvön i nordväst finns det fortfarande mängder av spår kvar från denna den äldsta mer storskaliga jordbruksperioden i Skåne. Under slutet av bronsåldern och under olika tidiga perioder av järnåldern skedde så ytterligare stora uppodlingar (opdyrkninnger) i Skåne, även i de områden som under historisk tid betecknats som skogsbygd. De senaste åren har det gjorts kontinuerliga fynd av sk hackerör i skånska skogar. T ex (F.eks) finns det en del sådana inom Söderåsens nationalpark och i skogarna vid Fulltofta. Hackerörren (røser) är flacka stenhögar mest bestående av knytnävstora stenar. De har antagligen sin bakgrund i de omfattande odlingsystem som uppkom över stora delar av södra Sverige under sen bronsålder och järnålder (Gren 1997, Widgren 1997). Många av dessa odlingar låg uppenbarligen utanför de områden som kan betecknas som den historiska bygden. Det är antagligen inte så att hackerörren bara uppkom i det som idag är skogsbygd, snarare är det så att inom den historiska bygden har de blivit bortodlade. Belysande är en hel del 1700-tals lantmäterikartor som visar mängder med små rösen, av hackerörstyp, t e x inom ängsmark. Idag finns inte dessa rösen där men väl en hel del stengårdsgårdar runt de f d ängsmarkerna. Det är tydligt att när stengårdsgårdarna byggdes på 1800-talet så

tog man stenen ur de gamla hackerörren. Men på sådana platser där få eller inga stora stengårdsgårdar byggdes, t ex i större skogsområden, där har hackerörren blivit kvar. Hackerörren representerar antagligen en typ av jordbruk som kan betecknas som röjgödslingsbruk (rydningsbrug) eller rörligt (hurtigt skiftende) jordbruk. Röjgödslingsjordbruket bygger på att man får en gödslingseffekt då man röjer t ex skogsmark (Emanuelsson 1988e). Denna röjningseffekt kvarstår dock bara några få år, sedan blir åkern alltför överväxt med ogräs och den tillgängliga näringen i marken minskar. Lösningen är då att röja en ny åker och därmed på ett nytt ställe få ut några bra skördar (afgrøder). Ett sådant odlingsystem kväver dock mycket stora ytor och avkastningen sett ur ett landskapsperspektiv blir inte särskilt stort. Uppskattningsvis (skønsmæssigt) låg produktionen då en nivå som motsvarade mat till ca 20 personer per kvadratkilometer. Som jämförelse kan nämnas att när skåningen levde som jägare och samlare så fick han bara ut högst mat till 1 person per kvadratkilometer (Emanuelsson 1988d).

För närvarande pågår det framförallt i västra Sverige en hel del forskning kring hackerörren och de odlingsystem de representerar. Hackerörren är antagligen rester från ett avancerat stadium av röjgödslingssodling, men en del tecken tyder också på att tillförd gödsel kan ha an-

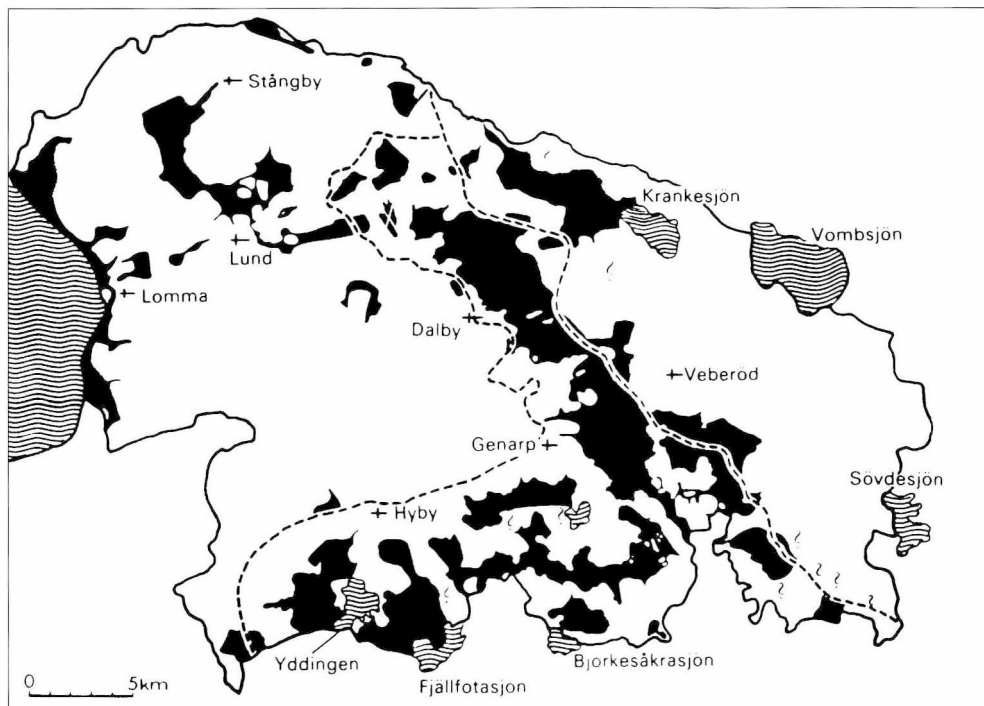
Figur 3. Närings-ekonomier (ur Emanuelsson 1988) En kvadratkilometer god skånsk jord har under olika historiska epoker givit mycket olika produktionsresultat. Fem principiella stadier i fråga om markanvändning. Matproduktionen rör ett exempel från södra Skåne.

vänts i vissa hackerörssystem åtminstone (idet mindste) under odlingssystemets slutskede (Widgren 1997).

Järnålder och bybildning

Redan kring år 0 hade antagligen bruket att vinterställa åtminstone korna i Skåne fått en allt större spridning. Detta liksom bruket att mer in-

tensivt utnyttja får, kor och getter för mjölkproduktion innebar att djuren dagligen samlades i fållor eller i fähus (Berglund 1991). Som en följd av vinterstallningen och att samla ihop djuren för natten också sommartid gjorde att man fick tillgång till en hel del gödsel. Stora oklarheter råder dock fortfarande om hur och när skåningarna riktigt på allvar gick över

Figur 4. Utmarkskarta (ur Emanuelsson et al 1986 sid 68). Utmarkens utbredning i Torna, Bara och västra delen av Färs härad på 1700-talet. Inom slättområdena i väster saknas, med undantag av kustområdet och ett område norr om Lund, helt utmarker. Utmarkerna längs kusten kan förklaras med att jordmånen här ofta var sämre än längre in i landet. Förklaringen till utmarken norr om Lund är däremot att Lunds borgare bedrivit ett mer kreatursinriktat jordbruk än bönderna i omkringliggande byar. Romeleåsen var till stora delar delvis gemensam utmark för de byar som låg vid kanten av åsen. Vombsänkan saknade utmarker men odlingen här var mycket extensiv och marken utnyttjades huvudsakligen till bete. Efter Dahl 1942.

från ett röjgödslingsjordbruk till ett jordbruk som till stor del baserade sig på ett regelbundet odlande av samma yta (areal), då med hjälp av tillförd gödsel. Kring år 1000 e Kr tyder dock en hel del på att jordbruk med tillförd

gödsel var vitt utbrett i Skåne. Vid denna tid verkar det också som många av slättbyarna fick sina nuvarande lägen i landskapet. Ett visst samband kan nog anas beträffande åkerbruk med fasta gödslade åkrar

och en mer stabil bebyggelsestruktur (Emanuelsson 1988d).

För att få ihop med tillräckligt med gödsel för att hålla fasta gödslande åkrar i drift fordras dels att betesdjuren förs in från betesmarkerna varje dag samt att de är stallade vintertid. För att kunna stalla djuren vintertid behövs en ganska omfattande produktion av vinterfoder. Framförallt gäller detta kor och oxar.

I kamerala handlingar och kartor (administrative dokumenter og kort) från 1500-talet och framåt kan man få en ganska god bild av hur Skånes olika bygders markanvändningssystem såg ut. Troligen fanns det också många likheter mellan t ex 1600-talets markanvändningssystem och de medeltida systemen även om vi inte har tillräckligt med handlingar för att mer detaljerat säga så mycket om de medeltida systemen.

Markanvändningssystemen i Skåne år 1000-1800

Över hela Skåne var grunddraget att markerna var indelade i inägor (bymarker) och utmarker. Inägorna hyste (rummede) de permanenta åkrarna som gödslades men också en typ av mer tillfälligt utnyttjade åkrar som aldrig eller mycket sällan gödslades. Dessutom låg de flesta ängar på inägomarkerken. Oberoende av de mer exakta ägarförhållandena brukades åkrarna individuellt även om ägoblandningen ofta var mycket omfattande.

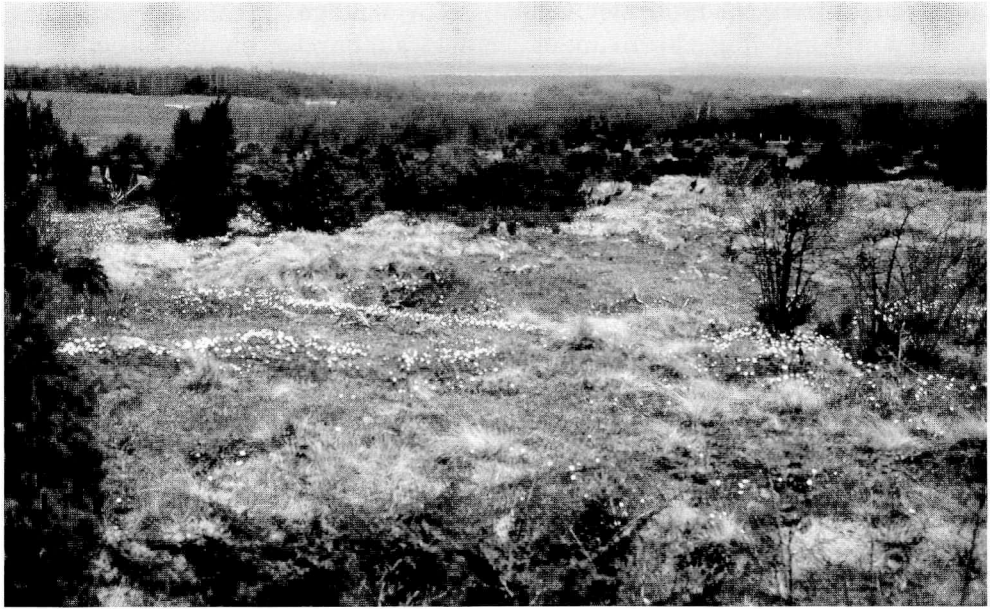
Utmarkerna brukades inte individuellt och det var t o m så att flera byar gemensamt nyttjade större utmarksavsnitt. Under medeltiden och under tidigmodern tid kom dock utmarkerna att delas upp på de olika byarna framförallt när det gällde utnyttjandet av skogen. Betet (gräsningen) skedde dock gemensamt och här var det länge så att flera byars boskapsflockar (kreaturflokke) blandades.

Utmarkerna var dock inte bara en beteresurs eller en timmerresurs, en mängd andra »nyttigheter« kunde man få ut av utmarkerna. Exempel på sådana nyttigheter var t ex de halvilda hästar som fritt förökade sig på många utmarker men vars föl man ofta fångade in och använde som arbetshästar (Hallander 1989).

Vid 1700-talets inledning var Skåne dominerat av utmarker i norr och på åsarna, alltså i princip i skogsbygden. I risbygderna var utmarkerna mindre men hade fortfarande en ganska dominerade ställning. I söder och väster i slättbygden hade utmarkerna vid denna tid förlorat mycket av sin tidigare roll. Det var t o m så att vissa trakter (egen) bara bestod av inägor. Söderslätt i sydvästra Skåne var ett sådant område (Campbell 1927).

En annan stor skillnad mellan de olika bygderna som framträder i kamerala handlingar redan från medeltidens slut, är bebyggelsemönstret. I slättbygden och i huvudsak också i

Figur 5. Humlarödshus fälad i maj 1978. Detta är en liten rest av den stora sammanhängande betade utmark som fram till mitten av 1800-talet täckte Romeleåsen.

risbygden bodde man i byar bestående av upp till 30 gårdar. I skogsbygden fanns det också byar men ju längre ut i skogsområdena man bodde, ju mer var det fråga om ensamgårdar (Dahl 1942). Trots att ensamgårdarna inte behövde samordna sig med andra var systemet med åker och äng på inägomarker i stort sett det samma som i de områden som dominerades av byar (landsbyar).

Inägorna

Från åtminstone senmedeltid och fram till 1800-talets början rådde ett system med utmarker respektive in-

ägor. Inägorna bestod alltså i princip av åker (agerland) och äng. Inägomarken var i sin tur indelad i ett antal vångar. Mycket grovt kan man säga att i söder och väster på de bördiga slätterna härskade tresädes-systemet (trevangssystemet) och därmed var också åkermarken indelad i tre vångar (Dahl 1942). Alla bönderna i en by hade tegar (agre) i de tre olika vångarna. Om man använde sig av tresädes-systemet innebar det att man hade en växtföljd som innebar att en vång odlades med i huvudsak korn, den andra odlades med råg (rug) och den tredje vången

låg i träda (brak). Nästa år blev trädesvången kornvång, kornvången blev rågvång och rågvången och trädades. Man kunde också ha en växtföljd där korn och råg bytte plats. Trädesvången var mycket väsentlig för boskapsdriften inte minst i slättbygden. I byar som saknade utmarker var trädesvången under sommarhalvåret den enda yta där djuren kunde beta. Betesbristen i slättrådena kom också att innebära en hel del förflyttning av boskap i landskapet. Slättsocknarna hyrde bl a in sin boskap sommartid i närliggande ris- och skogsbygder. Det fanns t o m fädrifter som genomkorsade det i övrigt mycket uppodlade landskapet för att det skulle vara möjligt att förflytta boskapsflockarna från slätterna upp på åsarna. En sådan fädrift gick från trakten (egnen) strax norr om Malmö till Romeleåsen i trakten av Genarp (Campbell 1927, Dahl 1942).

Tresädesbruket eller trevångsbruket var alltså det mest allmänt förekommande odlingsystemet i slättbygdena men förkom också i viss mån i risbygdena, men det fanns också en rad mer komplicerade varianter med t ex fyra vångar och ett fyrsädesystem (Emanuelsson m fl 1985).

I de centrala delarna av Sydsåne ligger den s k (såkalde)Vombsånkan. Den skiljer sig avsevärt (betydlig) från de omkringliggande områdena genom att dess jordar är mycket sandiga och magra. Uppkomsten av

detta sandiga område har att göra med att här låg en stor issjö under den senaste landisens avsmältningsskede. Detta lättodlade (letdyrked) men magra område hade sin speciella odlingsrytm. S k tvåsåde rådde här. I princip var inägorna då indelade i två vångar, varav den ena odlades och den andra låg i träda. De tvåsädessystem som användes i Vombsånkan var dock mycket extensiva odlingsystem. Det var nämligen bara ganska små ytor inom varje vång som i verkligheten odlades det året vången »låg inne« och skulle odlas. I praktiken fungerade tvåsädessbyarna som röjgödslingssystem där de enskilda tegarna odlades så sällan som vart 12, vart 16 eller t o m vart 30 år. Ingen gödsel användes för odling av dessa extensivt utnyttjade ytor. Några ganska små ytor nära bycentrum odlades dock vart annat år och här användes då den gödsel man hade till sitt förfogande. I praktiken var den årligen uppodlade delen av åkerarealen inte 50% som man teoretiskt skulle kunna tro med ett tvåsädessystem. I realiteten låg odlingsintensiteten snarare på ca 20% just p g a att många ytor odlades så sällan. Det var heller inte så att det i skånska tresädessystem skulle ha varit en 66%-ig odlingsintensitet som man kunde tro utifrån kunskapen av att två av tre vångar odlades årligen. Den verkliga siffran (tal) låg snarare strax under 50%.

I praktiken odlades en hel del sandiga jordar på Kristianstadslätten på

Figur 6. Brösarps norra backar i östra Skåne är idag en stor sandig betesmark med exklusiv flora och fauna. Det traditionella bruket har här ända in på 1900-talet varit att ta upp tillfälliga åkrar för något års odling och sedan lägga dessa i betesträda ca 12 år.

samma extensiva sätt som i Vombsänkan, men här var det formella systemet annorlunda. Rent organisatoriskt låg här de sällan-odlade (sjældent dyrkede) ytorna på byarnas utmarker och var alltså en slags tillfälliga odlingar, lyckor, på utmarken. Systemet påminner en hel del om det jylländska gräsmarksbruket.

Går vi så upp i skogsbygden var förhållandena mycket annorlunda. De små ytor som här utnyttjades som åkrar var mestadels odlade var-

je år och de fick ganska bra med gödsel. På de stora utmarker man hade till sitt förfogande och på att åkern var så liten rådde här ingen brist på betesmark och åkern kunde också gödslas årligen.

Ängen

I beskrivningar av inägnornas odlingssystem har de flesta forskare för det mest mer eller mindre koncentrerat sig på åkern. Ängen var dock också av mycket stor betydelse. De var från

ängen man fick det mesta av vinterfodret och därmed också indirekt huvuddelen av den gödsel som var en förutsättning för åkerodlingen (Osvald 1962, Emanuelsson 1993). Det kan här då också nämnas att ett bördigt (frugtbart) skånskt landskap t ex under tidigt 1700-tal kunde producera mat till ca 50 personer per kvadratkilometer. Man hade alltså gått från en produktion av mat till ca 20 personer då röjgödslingsteknik nyttjades till en produktion som motsvarade mat till ca 50 personer (Emanuelsson 1988d).

Ängsskötseln var alltså en viktig hörnsten i odlingssystemen i Skåne under medeltiden och fram till 1800-talet. Ängarna som kunde vara av olika slag låg ofta inne i åkervångarna, vilket innebar te x att ett år en åkervång utnyttjades som trädesvång så var ängsproduktionen här tillspillogiven (opgivet) som vinterfoder (Dahl 1942). Boskapen åt upp ängsproduktionen på plats. Troligen för att mer rationellt kunna hindra en sådan förtida konsumtion hade man på många håll inrättat speciella »ängavångar«, inom vilka man då kunde prioritera ängsproduktionen.

Ett stort problem med ängsskötsel (avl på enge) har alltid varit att ängen efter några års användning tenderar att bli allt dåligare ur produktionssynvinkel. Mossor tar över och gräs och örtproduktionen minskar ganska drastiskt (Osvald 1962). I princip har man alltid försökt undvika en sådan situation. Ett antal

»motmedel« har nyttjats. Ett är, om det går, och marken inte är för stengig, att plöja upp ängen och utnyttja den som tillfällig åker. Ett sådant skifte mellan ängsproduktion och sädesproduktion har förekommit i stor omfattning inte minst i slättbygden (Dahl 1942, Osvald 1962).

Ett annat sätt att skapa långsiktigt högproduktiva ängsmarker har varit att anlägga dem på mark som berörs av rörligt markvatten eller där upprepade (gentagne) naturliga översvämningar och upptorkningsperioder förekommer (Emanuelsson & Möller 1990). Olika typer av våt-slättermarker och fuktängar har haft stor betydelse för det skånska jordbruket. Man kan här skilja på de fuktängar som berörs av rörligt markvatten, de gav både mycket hö men också ett ganska högkvalitativt hö. Däremot sådana slättermarker som utgörs av starrmader vid sjöar gav mycket hö men detta var grovt och av lägre kvalitet.

För att höja höproduktionen under 1800-talet var en av de metoder man då utnyttjade att anlägga s k översilningsängar (engvandingsanlæg) (Zachrisson 1922). Översilningstekniken innebar i praktiken att man med hjälp av dämmen och kanaler lyckades efterlikna de idealiska men arealmässigt begränsade zoner som omger många vattendrag och där översvämning och upptorkning omväxlar. Jag återkommer i avsnittet om 1800-talets förändringar till översilningstekniken.

Också flacka strandängar längs havet kom att utnyttjas i stor utsträckning för produktion av hö. Vinterns högvatten för med sig bl a tång som gör att dessa strandängar inte näringsmässigt utarmas så lätt.

Lövängar

En mycket stor del av äldre tiders skånska ängar, både de torrare och de fuktigare, var delvis bevuxna med träd och buskar. Kunskapen om omfattning och betydelse av dessa träd och buskar för produktionen på dessa ängar är fortfarande fragmentarisk. En hel del studier har dock gjorts under de senaste åren (Bergendorff & Emanuelsson 1996).

I svensk växtekologisk tradition har man sedan början av 1900-talet kommit att benämna dessa delvis träd- och buskbevuxna ängar för lövängar. Då den mesta forskningen kring dessa ängar varit lokaliserad till Småland och Gotland har dessa områdens mest spektakulära lövängar blivit något av arketyper för vad som har menats med lövängar. Senare forskning har dock visat att variationen i utseende och funktion beträffande lövängar i Sverige varit mycket stor. En viss tentativ indelning av också gjorts relativt nyligen (Emanuelsson 1987). Tre huvudtyper har urskiljts; Hamlingslövängar (enge med træer, hvor løvet plukkes til vinterfoder)

Stubbskottsängar

Lövängar med en dominans av högvuxna träd

Hamlingslövängar domineras ofta av träd som regelbundet utnyttjats för lövtäkt. Lövtäkten innebar att trädets lövbärande grenar skördades ca var tredje till femte år, ofta på sensommaren (Emanuelsson & Bergendorff 1991, Slotte 1999). Genom lövtäkten fick träden ett speciellt utseende. Ett antal olika traditioner har existerat rörande den teknik som utnyttjats för lövtäkten, och därmed har träden som utnyttjats fått olika utseenden. Ibland har man bedrivit lövtäkten på så sätt att toppen har kapats och trädet har fått en kortvuxen och bred form, ibland har lövtäkten varit inriktad på sidogrenar och trädet har tillåtits växa på höjden. I vissa situationer har löven repats för hand från träden varvid träden inte utbildat de ansvallningar som annars är karaktäristiska för träd som utnyttjats för lövtäkt. De träd som beskurits regelbundet och där toppen har kapats har man benämnt hamlade. Det skall dock framhållas att det alls inte bara varit hamlade träd som varit leverantörer av lövfoder, grenar har ofta kapats ganska oregelbundet, ibland har hela träd kapats mm (Slotte 1999). Hamlingen är dock ett sätt att bedriva lövtäkt på ett uthålligt sätt, som gör att samma träd kan utnyttjas t o m (oven i købet) under flera århundraden för lövtäkt.

I stort sätt alla lövträd har använts för lövtäkt men vissa har dock varit mer eftersökta än andra. Framförallt är det ask och lind som varit

speciellt uppskattade (Emanuelsson m fl 1985).

Hamlingslövängen var dock inte bara en yta där det växte hamlade träd som gav lövfoder, ofta minst lika viktig var den ängsvegetation som växte mellan träden och som slogs årligen med lie (Bergendorff & Emanuelsson 1996). Dessutom fanns det i hamlingslövängen praktiskt taget alltid fasta stora stenblock, kring dessa samlade man också mindre sten som var till hinder för slåttern (slåningen). Bevarade hamlingslövängar uppvisar därför ofta en karaktäristisk blandning av slätare ytor där slätter bedrevs och större stensamlingar där man ofta såg till att de hamlade träden växte anslutning. På så sätt minskade inte träden på den tillgänglig ytan för ängsvegetation. Ytterligare en karaktäristisk företeelse fanns i hamlingslövängen, nämligen mycket små åkrar (tegar) som oregelbundet togs upp i ängsvegetationen. Dels var dessa små åkrar ett sätt i skogsbygden att producera spannmål (korn) men dels var de viktiga som ett sätt att vitalisera ängsproduktionen som annars ofta blev mycket dålig efter en längre tids upprepade slätter. När man besådde dessa små åkrar med t ex havre blandade man in de frörester som fanns på ladugolvet och som kom från tidigare insamlat hö. På så sätt skedde en viss regelmässig insädd av ängsväxter i ängen. Osvald (1962) har visat att detta är ett förstadium till den mer regelmässiga

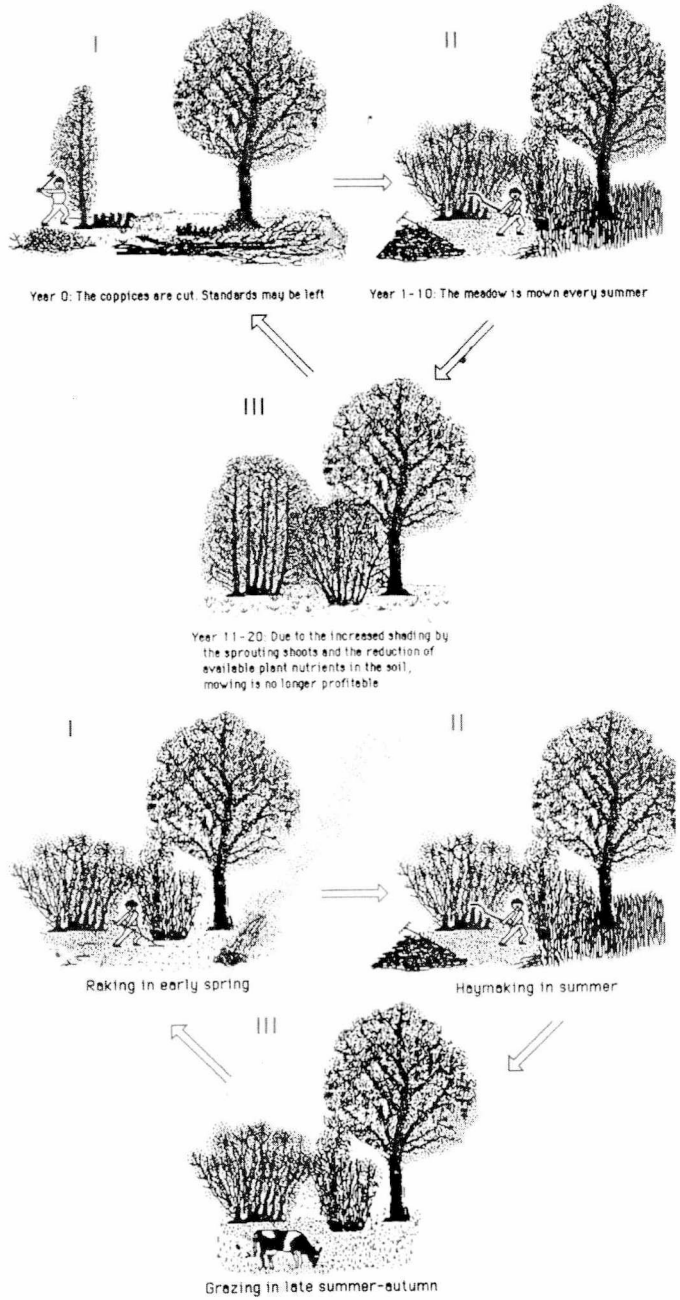
vallodlingen som kom igång under 1800-talet.

Stubbskottsängen beskrevs redan på 1930-talet av markhistorikern Mårten Sjöbeck (Sjöbeck 1933, 1973). Tyvärr använde Sjöbeck då termen »skottskog« vilket ledde till att senare författare (Bergendorff & Emanuelsson 1982) blandade ihop stubbskottsängen med »den verkliga skottskogen« vilken på engelska benämns coppice eller på tyska niederswald. På äldre skånska lantmäterikartor är det framförallt ordet suurskog som närmast motsvarar coppice.

Hur som helst är suuskogen en typ av lövskogar med flerstammiga träd som huggits i relativt korta cykler på 10 till 30 år. De flerstammiga träden i suuskogen stog för det mesta ganska tätt till skillnad mot situationen i stubbskottsängarna. suuskogen hade också i stort sett bara en funktion, nämligen att producera klenvirke (småtømmer). I Danmark motsvaras den huvudsakligen av den sk stävningsskoven, men stävningsskoven såsom den beskrivs av Worsoe (1979) har också i vissa fall motsvarat den skånska stubbskottsängen.

En stubbskottsäng är alltså en äng där man producerar hö, men i denna äng står det utspritt flerstammiga träd (Bergendorff & Emanuelsson 1996). Dessa träd hugges mer eller mindre regelbundet i cykler på mellan 5 och 30 år. I slutet på en cykel då de flerstammiga träden är upp vuxna skuggar de ängen på denna plats så mycket att den i stort sätt

Figur 7. Stubbskott-sängscykel (ur Bergendorff & Emanuelsson 1996 sid 260).

Figur 8. Stubbskottsäng vid Kumlatofta, april 1983. Foto: Olle Nordell.

inte producerar någon gräsvegetation, men i och med att de flerstammiga träden hugges uppstår en sk röjgödslingsseffekt åren efter huggningen. Detta medför att ängsvegetationen blir mycket välutvecklad och under ca 5 år kan bra höskördar tagas på en sådan plats. Antagligen högg man olika delar av en stubbskottsäng vid olika tillfällen och på så sätt var det alltid någon del av ängen som var bra höproducent ett visst år. Stubbskottsängen gav alltså dels hö som vinterfoder men också klenvirke på samma sätt som suus-

kogen. I suuskogen var hela markanvändningssystemet helt inriktat på klenvirkesproduktion medan stubbskottsängen kan sägas ha varit en sorts kombinationsbruk där både klenvirke och hö har producerats. Nyligen har också Slotte (1999) visat att områden i södra Sverige som kan karaktäriseras som stubbskottsängar vid slutet av 1800-talet dessutom användes för lövtäkt.

Karaktäristiskt för stora delar av Skåne är stordomänernas dominans. I just bruket att stubbskottsängar t ex under 1700-talet kan man se en

motsättning mellan ägarnas (adel och krona) intresse och arrendatorernas intressen. Arrendatorerna var intresserade av hö- och klenvirkeproduktion medan ägarna ofta var intresserade av produktion av grövre timmerträd ofta ek. Därför såg ofta ägarna till att det fanns sk överståndare, alltså större timmerträd, spridda i stubbskottsängarna. Under 1800-talet då de flesta stubbskottsängar avvecklades lämnade man dock ofta kvar överståndarna. På flera håll står de kvar som solitära träd i åkrar än i dag, t ex vid Krageholm i sydöstra Skåne.

Strävan att få fram större timmerträd kunde också kombineras med ängsproduktion utan flerstammiga träd. Denna typ av löväng har i vissa fall fortlevt fram till våra dagar i form av betesmarker med spridda stora träd.

Lövängen kan alltså i sina olika former producera både hö, lövfoder, klenvirke och timmer. Frågan är om lövängen som produktionssystem bara en kompromiss eller om den i sina olika former av kombinationsbruk gav mer än om man renodlat höproduktion på en yta, klenvirke på en annan yta o s v. En del forskning

Figur 9. Stubbskottsäng i sydöstra Bulgarien, april 1986. Denna bild visar hur den skånska stubbskottsängen antagligen såg ut över stora områden i början av 1800-talet.

tyder på att kombinationen gav ett större totalresultat jämfört med en situation där man skiljt på produktionen av t ex hö och klenvirke. Flera författare har hänvisat till att träden har djupare rötter än gräsen och örterna och skulle på så sätt utnyttja en större jordvolym. Via lövfallet skulle då en del av de närsalter som träden tagit upp från djupare jordlager också komma gräset och örterna till godo (Sjöbeck 1973). Träden skulle på så sätt göra att höproduktionen blev högre än om de inte vuxit där. Denna hypotes är inte klart bevisad och det finns en rad andra faktorer som gjort att kombinationsbruket varit framgångsrikt. Jag skall inte här gå in i en detaljerad diskussion om detta utan bara nämna att träden kan skapa ett gynnsamt mikroklimat, deras löv kan gynna daggmaskar (begunstige regnorme) i vars gångar frilevande kvävefixerande (kvälstofsbindende) bakterier lever osv.

En effekt av hamlingen av träd respektive den regelbundna nedhuggningen av flerstammiga träd i stubbskottsängen är dock att stora delar av trädens finrötter då också dör. Detta i kombination med bättre ljus-tillgång gör att ängen blommar upp och kan för en tid producera mer än tidigare. Därför menar jag att en stor fördel med äldre tiders lövängsproduktion var att höproduktionen på en viss yta kunde koncentreras till vissa år vilket gjorde dessa ytor arbetsbesparande som vinterfoderpro-

ducenter, jämfört med helt öppna städigt ganska lågproducerande ängar.

Varför ägnar jag då så här mycket plats åt de ängar, och då speciellt lövängarna, som funnits i Skåne antagligen sedan tidig järnålder och väldokumenterat från slutet av 1600-talet? Förklaringen är att de dels upptog mycket stora delar av landskapet och att de kan sägas ha varit motorn i det skånska jordbruket före skiftena i början på 1800-talet. Att de varit något av motor motiverar jag med att utan effektiva ängar hade man inte kunnat få den gödselmängd (gödningsmängde) som fodrades för jordbrukets produktionsnivå i ett av Skandinaviens mest produktiva provinser. Ofta ser man uttalanden om den »goda« skånska jorden och då avser man ofta bara själva åkerjordens bördighet. Man måste då komma ihåg att det minst lika mycket har varit fråga om produktiva ängsmarker av olika slag som medfört en hög produktionsnivå i Skåne och ett historiskt sett stor befolkning (Emanuelsson 1988d, 1994).

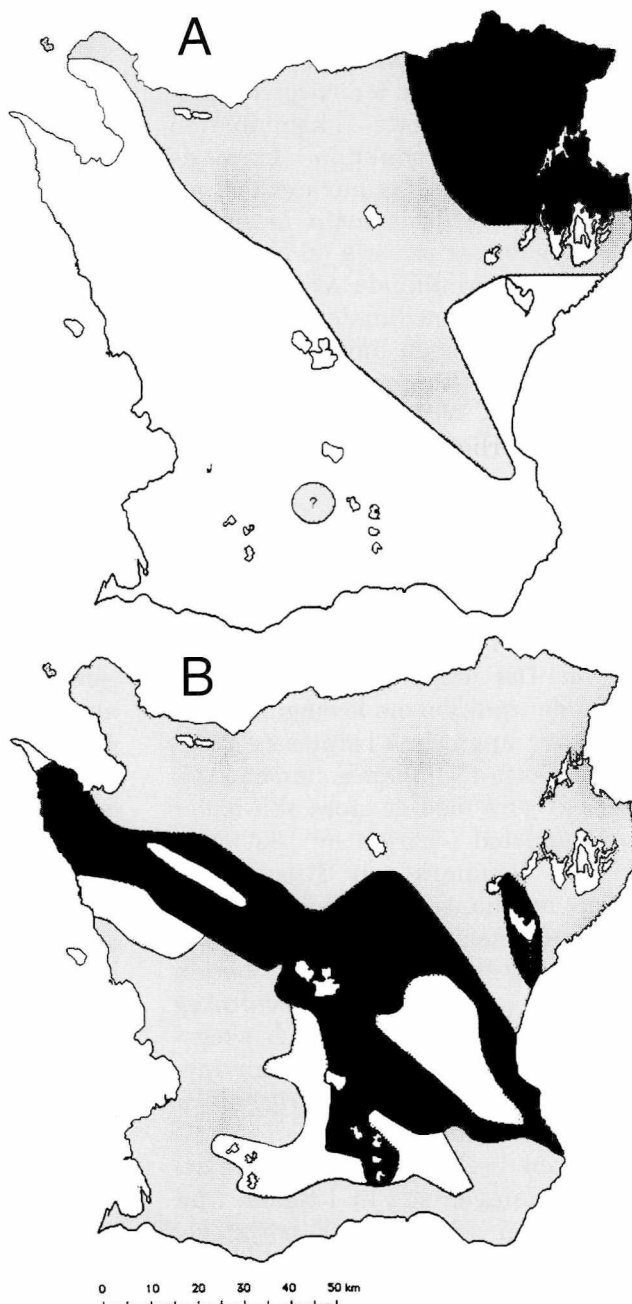
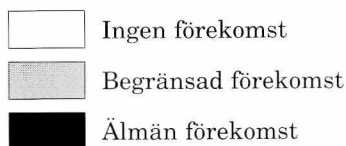
En viss överdrift ser man ibland i svenska beskrivningar av ängens betydelse, nämligen den att det behövdes i storleksordningen 8 gånger så mycket äng för att försörja en åkerjord med gödsel på ett uthålligt sätt vid kontinuerlig odling. Denna uppfattning grundar sig på data från de magraste skogsbygderna där jorden har en mycket dålig förmåga att hålla kvar näringsämnen och där ängen

Figur 10. Utbredning av olika lövängstyper i Skåne (ur Bergendorff & Emanuelsson 1996 sid 260).

Kartorna visar utbredningen av dom två principiellt olika lövängstyper som fortfarande fanns i Skåne vid 1800 tallets mitt.

Karta A visar hamlingslövängens utbredning

Karta B visar stubbskott-sängans utbredning

är lågproduktiv. Ju bättre jordarnas jorbytarförmåga har varit ju mindre gödsel har gått åt för en given produktionsnivå. Detta i kombination med hög ängsproduktion t ex på de kalkrika moränerna har medfört att där har ungefär samma ängsareal behövts för att försörja en åkerareal alltså ett förhållande åker:äng, 1:1 (Olsson 1988) medan det i den magraste skogsbygden har varit ett förhållande 1:8 (Bergendorff & Emanuelsson 1996, Williams 1999). Mellan dessa ytterligheter ligger sedan de medelgoda skånska trakterna.

Ett annat skäl att här ganska detaljerat beskriva de skånska lövängarna är att dessa antagligen i någon mån också representerar äldre förhållanden i Danmark som tidigt försvann. Det fanns heller inte någon levande tradition om lövängar i Danmark att uppteckna i slutet av 1800-talet. Detta förhållande har antagligen att göra med de stora skillnader som uppstod i början av 1800-talet mellan Danmark och Sydsverige i fråga om hanteringen av skog och jordbruksmark. I Danmark med dess stora skogsbrist infördes ju i början av 1800-talet en skogsförvaltning där man särskiljde bete och skogsbruk mycket radikalt. En sådan uppdelning har egentligen aldrig fullt ut kommit till stånd i Skåne.

Vid en beskrivning av hur markanvändningen såg ut i Skåne från medeltiden och fram till början av 1800-talet utnyttjar man sig av många ganska olika typer av källor (kil-

der). Rent historiska dokument och kartor har naturligtvis stor betydelse, men också uppteckningar gjorda efter år 1800, t o m från tidigt 1900-tal har betydelse för att man skall kunna förstå hur markanvändningen utvecklats och sett ut. Dessutom kan rent naturvetenskapliga metoder t ex pollenanalys ha stor betydelse men också dagens flora och fauna kan ge värdefulla ledtrådar. Naturligtvis är det en stor nackdel att mera exakta beskrivningar av t ex lövängsbruket saknas fram till 1700-talet och att det inte är förrän från 1800-talets mitt finns det mer detaljerade beskrivningar. Detta gör att den bild som kan skapas av t ex 1500-talets ängar är ganska osäker och innehåller en hel del initierade gissningar (Bergendorff & Emanuelsson 1996). Därför blir bilden av den geografiska fördelningen under olika tidsperioder av lövängarna i Skåne ganska spekulativa.

Vi vet dock säkert att hamlingsängarna levde kvar längst i nordostligaste Skåne och så sent som på 1950-talet fanns det genuina (sjældne) hamlingsängar här. Efter ett kort hävdavbrott har sedan t ex hamlingsängen vid Sporrakulla restaurerats och sköts numera på ett traditionellt sätt. Mycket talar dock för att hamlingsängar har funnits i stort sett hela Skåne utanför slättbygden fram till 1800-talets mitt, men att bruket successivt har trängts tillbaka till Nordostskåne.

Stubbskottsängar verkar har varit

Figur 11. Ruinen av borgen Turestorp på en numera landfast ö i Havgårdssjön. Borgen är placerad i det omväxlande sjölandskapet i sv Skåne där flera stora godsdomäner kom att skapas.

vitt utbredda över hela Skåne men allra vanligast i risbygderna. I vissa delar av centrala Skåne har upp till 30% av hela landytan varit täkt med stubbskottsängar i början av 1800-talet (Emanuelsson & Bergendorff 1983).

Ett intressant faktum är att på den första sammanhängande detaljerade kartan över Skåne, den Skånska Rekonosceringskartan från 1812-20, så framgår det tydligt att trädvegetationen i stort sätt var borta från slättbygden och ganska mycket skog fanns kvar i skogsbyg-

den men i mellanbygden var det ofta så att skog saknades på utmarkerna och fanns egentligen bara kvar på inägorna då ofta i form av lövängar (Emanuelsson & Bergendorff 1983).

Utmarkerna

Utmarker var alltså de områden som inte var uppodlade eller brukade som äng. En kontinuerlig vidgning (utvidelse) av inägorna kan man konstatera under hela perioden 1000-1800, även om det antagligen i samband med digerdöden (den sorte død) i mitten av 1300-talet och under ca 150

Figur 12. Betad och hamlad utmarksbokskog i Kantabriska bergen i Spanien. Så här tedde sig troligen stora delar av de skånska bokskogarna på 1700-talet.

skedde en stagnation av inägornas utbredning på utmarkens bekostnad.

Utmarkerna i Skåne har varit omtvistade och här är det fråga om ett triangeldrama (trekantdrama) mellan kronan, adeln/kyrkan och de självägande bönderna. Utmarkerna var alltså allmänningar som utnyttjades av bönderna i de byar som låg i dess närhet. Under vissa perioder har dock kronan starkt hävdad sin rätt till dessa marker på böndernas bekostnad och under vissa perioder har adeln kunnat få total äganderätt (ejendomsret) till delar av allmänningarna (Weibull 1923).

Boken (bøgen) är i Skåne utmarkernas träd. Detta träd tycks från folkvandringstid ha fått en mycket stark ställning över betydande delar av Skåne (Björse 2000). När vi vid 1600-talets slut kan skaffa oss en ganska klar bild av bokskogarnas utbredning visar det sig att dessa då dominerade landskapet i större delen av Skånes norra hälft, utom längst i nordost där tallen spelade en stor roll.

Också på åsar som Romeleåsen, Söderåsen och Linderödsåsen dominerades utmarkerna av stora bokskogar (Sahlin 1930). Det är dock

lätt att vår bild av 1600-talets bokskogar präglas av de högstammiga och raka bokskogar man i dag t ex kan se på Söderåsen. Mycket talar för att bokskogarna mestadels ända fram till mitten av 1800-talet till stor del var bevuxna med bredkroniga träd, den totala bokdominansen var inte så stor som idag och ofta avbröts skogstäcket av öppna betesytor. (gräsningsarealer).

Vid kanten av åsarna och i det sydsåkanska sjölandskapet kom många utmarker att under 1600-1800-talen få en allt öppnare karaktär. Stora områden kom att präglas av ett savannliknande landskap som lämpade sig väl för bete. Detta landskap blev t ex under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet allt mer intressant för adeln som här hade en bra bas för oxuppfödning för export söderut. Många av utmarksbetena gjordes också om till ängar för slätter också mot bakgrund av den lönsamma oxuppfödningen (Johannesson 1977).

Andra hälften av 1600-talet och början av 1700-talet kom att präglas mycket av krig. Den gängse uppfattningen är att krigen på många sätt starkt bidrog till att förstöra stora utmarksskogar. Troligen försvann enorma mängder med bra timmerträd men det kan ifrågasättas (stillespørsmålstejn ved) om skogen som ekosystem snarare inte kunde expandera under denna oroliga tid, som också under början av det svenska väldet innebar en nedgång för

jordbruket. Från början av 1700-talet finns det t ex många uppgifter om att ängarna, d v s också lövängarna var mycket starkt igenväxta och behövde röjas (ryddes) för att överhuvudtaget kunna producera hö (Campbell 1927).

1700-talets slutskede känner vi dock som en period då jordbruket hade expanderat så mycket att många utmarker nu p g a en kombination av stor avverkning (hugst af træer) och ett omfattande bete nu hade blivit tämligen kala (bare). T ex var Romeleåsen i södra Skåne vid 1800-talets början en mycket stor och nära nog sammanhängande betesmark präglad av ljung och enar (lyng og enebuske) (Sahlin 1930, Emanuelsson & Bergendorff 1983).

Bland de intressantaste områdena idag både ur ett agrarhistoriskt och biologiskt perspektiv är de områden där större utmarker inom bördiga landskapsavsnitt i södra Skåne fanns kvar långt in på 1800-talet. T o m finns det vissa områden som mot alla odds fått behålla sin gamla savannlika utmarkskaraktär. Ett sådant område är Baldringe socken i sydöstra Skåne (Emanuelsson m fl 1985). Här fanns fortfarande i ett i övrigt ganska uppodlat område ett mycket stort sammanhängande utmarksområde (ca 20 km²) kvar in på mitten av 1800-talet. Området odlades därefter upp till 80% men kvar finns fortfarande fyra ganska stora traditionella rester av den sydsåkanska utmarken (jämförbart med dan-

Figur 13. Pilevallar i östra Skåne. Efter skiftena på 1800-talet planterades stora mängder pilar i de nya ägogränserna på slätten. En bråkdel av dessa finns kvar idag.

ska överdrev). Enklast att besöka av dessa områden är naturreservatet Skogshejdan. Här kan man se både enorma vidkroniga utmarksbokar, en rik flora och ett buskskikt dominerat av hagtorn (hvidtjörn), vildrosor av olika arter och slån.

Skiftena och 1800-talets utveckling

Efter att ha haft en ordentlig nedgångsperiod under seklets första årtionden kom det skånska jordbruket igång ordentligt efter mitten på 1700-talet. Många jordbruksekonomer menade dock att den mycket sto-

ra ägoblandningen starkt förhindrade en modernisering av Skånes jordbruk. Liksom på flera andra håll i Västeuropa inleddes därför ett arbete med att skifta jorden så att varje brukare skulle få sina ägor (agre) mer rationellt samlade (Åberg 1953, Johannesson 1977). Ett annat motiv till skiftena var den dåliga resurshushållning man tyckte sig kunna se. Stora utmarksområden var nu helt skogfria och omfattande sanddrift plågade bl a Vombsänkan och Kristianstadstrakten.

1757 infördes det sk Storskiftet. Reformen syftade till att minska

ägoblandningen men reglerna var för mjukt hållna så någon stor förbättring blev inte följden av detta initiativ. Som ett besående och mycket värdefullt resultat av storskiftet blev dock tillkomsten av en stor mängd »storskifteskartor«. Dessa är en av de främsta källorna till kunskap om det historiska kulturlandskapet i södra Sverige.

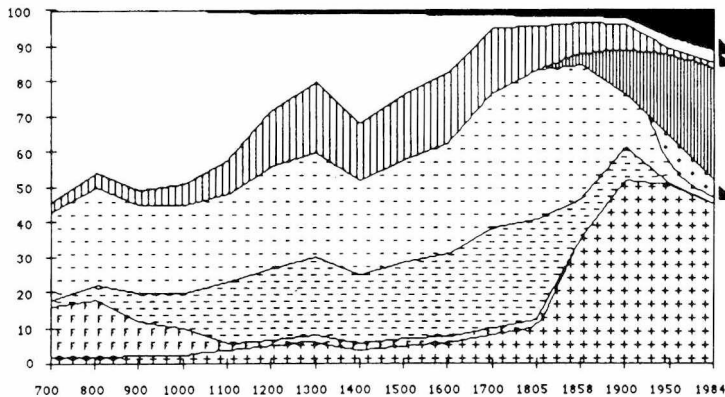
Med stöd av storskiftesstadgan tog godsägaren Rutger Maclean ett avgörande initiativ då han i slutet av 1780-talet och början av 1790-talet lät skifta fyra hela socknar kring sitt gods Svaneholm i södra Skåne. Eftersom han var ensam ägare av praktiskt taget all mark inom dessa fyra socknar hade han makt att genomföra ett mycket radikalt skifte. Skiftet innebar att varje arrendator fick sig tilldelad all sin brukningsmark inom ett enda skifte. Dessutom »sprängdes« flera byar och gårdarna flyttades ut till arrendatorernas skiften. Landskapsbilden kom på så sätt att helt revolutioneras. Man fick också på så sätt möjlighet att bryta det gamla mönstret med tresäde och kunde börja experimentera med vallväxter (gräsvækster) och rotfrukter.

Macleans exempel fick stort inflytande och 1803 infördes för Skånes del en stadga (lov) om enskifte. Denna stadga var mycket radikalare än storskiftesstadgan och fick till följd att en mycket omfattande skiftesverksamhet och »bysprängning« satte igång i Skåne. 1807 följde man efter med en något mildare enskif-

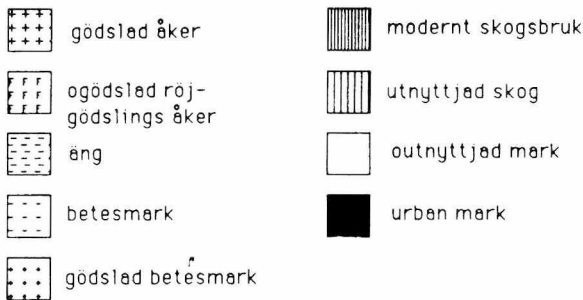
tesstadga för resten av Sverige. 1827 infördes en stadga om Lagaskifte (udskiftning) som var ännu mildare men mer anpassad efter det varierande landskap man finner i Skånes risbygd och skogsbygd. Denna stadga var också den viktigaste för Sverige norr om Skåne.

Det radikala enskifte kom dock att genomföras över stora delar av Skåne utanför skogsbygderna. Skiftesförordningen krävde just »ett skifte« för varje brukare. Detta krav kom att medföra att många bönder fick sig tilldelad mark som inte var åkermark, utan ängsmark och ofta också utmarksbeten. Som kompensation fick de större arealer än de som fått uppodlad mark. De som inte fått uppodlad mark blev därför tvungna att odla upp äng och betesmark. Resultatet blev en våldsamt uppodlingstakt under hela 1800-talet (Emanuelsson & Möller 1990). Skåne gick från att ha haft ca 15% av sin areal uppodlad ett specifikt år till att ha fått mer än hälften årligen odlad vid slutet av 1800-talet. I vissa slättområden var förändringarna ännu radikala. Det som försvann var äng och bördigare betesmarker (frugtbara græsmarker).

Den mycket omfattande uppodlingen kom att starkt rubba balansen i det skånska jordbruksystemen (Zachrisson 1914). Det kom att saknas mycket gödsel till all den nya åkerjorden. Ett antal åtgärder kom att bli svaret på denna obalans (Emanuelsson & Möller 1990). Den

Figur 14. Markanvändningen i Skåne 700-1984.

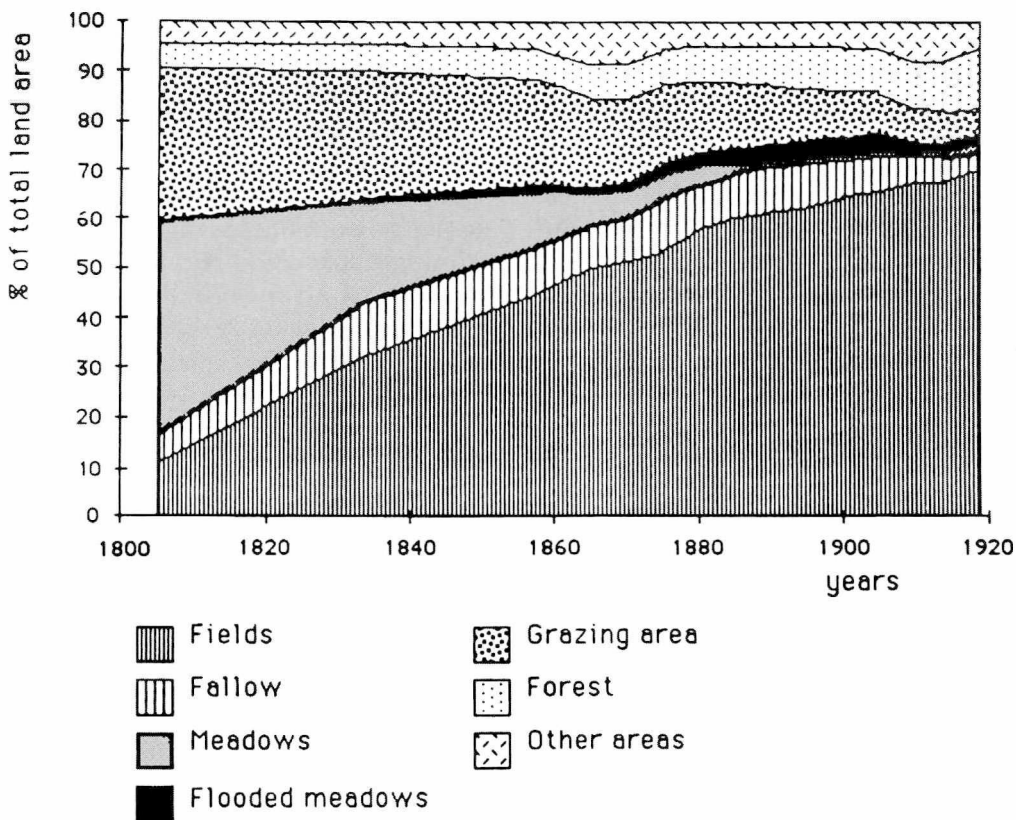
mest uppenbara förändringen som är väl beskriven i många sammanhang var införandet av mera avancerade växtföljder där vallodling och rotfrukter fanns med. Ängen kom att försvinna men samtidigt blev boskapen allt mer försörjda av åkern vilket de i mycket liten utsträckning hade blivit tidigare.

En annan åtgärd (foranstaltning) var mörklingen som innebar att kalkhaltig lera grävdes upp och spreds över åkrarna. Detta gav en tillfällig produktionsförbättring men kunde inte utnyttjas på lång sikt då

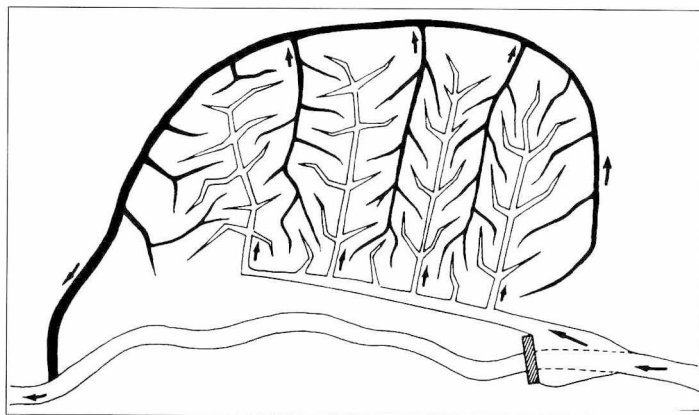
den jonbyteseffekt mörklingen åstadkommer uteblev vid förnyad mörkling. Kvar fanns till mitten av 1900-talet mycket stora mängder vattenfyllda mörkelgravar i det skånska landskapet, till gagn för flora och fauna. Mer än hälften av dessa har sedan dess fyllt igen. Att ta tillvara boskapens urin hade tidigare skett mycket sporadiskt. Under 1800-talet infördes torv som strömedel i många stallar och speciella urinbrunnar byggdes på många större gårdar. Urinen kunde på så sätt bli användbar som ett gödselmedel på åkrarna.

En mindre välkänd produktionshöjande åtgärd var införandet av översilningsängar i stor skala i Skåne från 1850. Översilningsängarna var alltså ett sätt att efterlikna de naturliga översvämningar som påverkar ängsvegetation längs vattendrag. Genom att bygga kanaler och dämmen kunde man reglera åvattnet i många näringsrika år och öm-

som föra på vatten och ömsom dränera. Denna växling av vattenregimen under framförallt våren gav upphov till en mycket förhöjd höproduktion. Dessa konstgjorda våtmarker kom vid 1800-talets slut att omfatta 3% av Skånes yta och i vissa härader som te x Bara kom översilningssystemen att omfatta 15% av landytan.

Figur 15. Markanvändningen i Malmöhus län (sydvästra halvan av Skåne) 1805-1919 (ur Emanuelsson och Möller 1990).

Figur 16. Principen för översilnings-system (ur Emanuelsson et al 1986 sid 120).

Samtidigt som konstgjorda högproduktiva våtmarker byggdes så dränerade man under andra hälften av 1800-talet stora områden (Zachrisson 1922). Hela sjöar kom att försvinna som t ex den relativt stora Näsbyholmsjön vid Skurup. De nedre delarna av Helgeåns vatten-system kring Kristianstad blev också föremål för omfattande dräneringsåtgärder och invallningsföretag. Trots att hela sjöar försvann var det dock den mindre spektakulära dräneringen av fuktiga ängs- och betesmarker som har mest förändrat det skånska landskapets ekologi. Det innebär att det inte idag är så stor skillnad på den klarvattenyta vi kan se under högsommaren i Skåne och den som fanns kring 1850. Däremot fanns det mycket större grunda vattensamlingar och våtmarker på våren 1850 än vad som finns idag här.

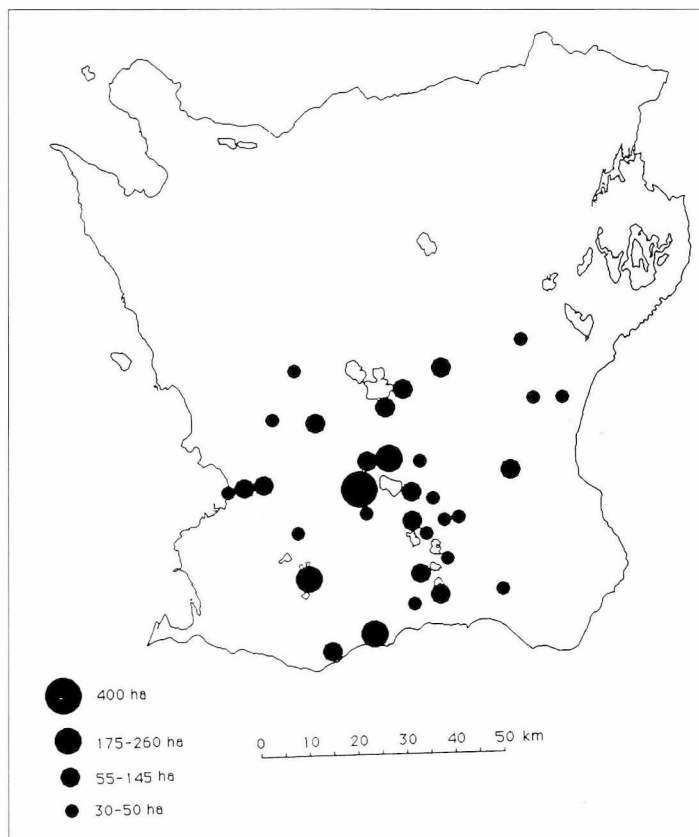
Översilningssystemens storhetstid varade dock inte särskilt länge och

ungefär samtidigt som dräneringsarbetena i stort i landskapet kring år 1900 pågick som bäst så kom man också att lägga ner huvuddelen av de skånska översilningsängarna. Översilningsepokens korta varaktighet berodde på att underhållet av systemen var mycket arbetskrävande. När så priserna på konstgödsel sjönk kring år 1900 och arbetslönerna steg blev översilningsängshöet för dyrt i relation till åkerproducerat vallhö och fodersäd.

Enstaka översilningssystem överlevde dock ända fram till ca 1950. Idag pågår arbete med att restaurera Vombs ängar som delvis redan har återfått delar av sina gamla kanal- och dämningssystem.

1800-talet innebär alltså en revolution för det skånska jordbruket vilket bl a innebär att en kvadratkilometer i slutet av 1800-talet producerade mat till ca 200 personer jämfört med mat till 50 personer under 1700-

Figur 17. Stora översilningsängar i Skåne på 1800-talet (ur Emanuelsson och Möller 1990).

talet. Enskilda gårdar kunde bli så effektiva att produktionen t o m kunde överstiga en mat till 600 personer.

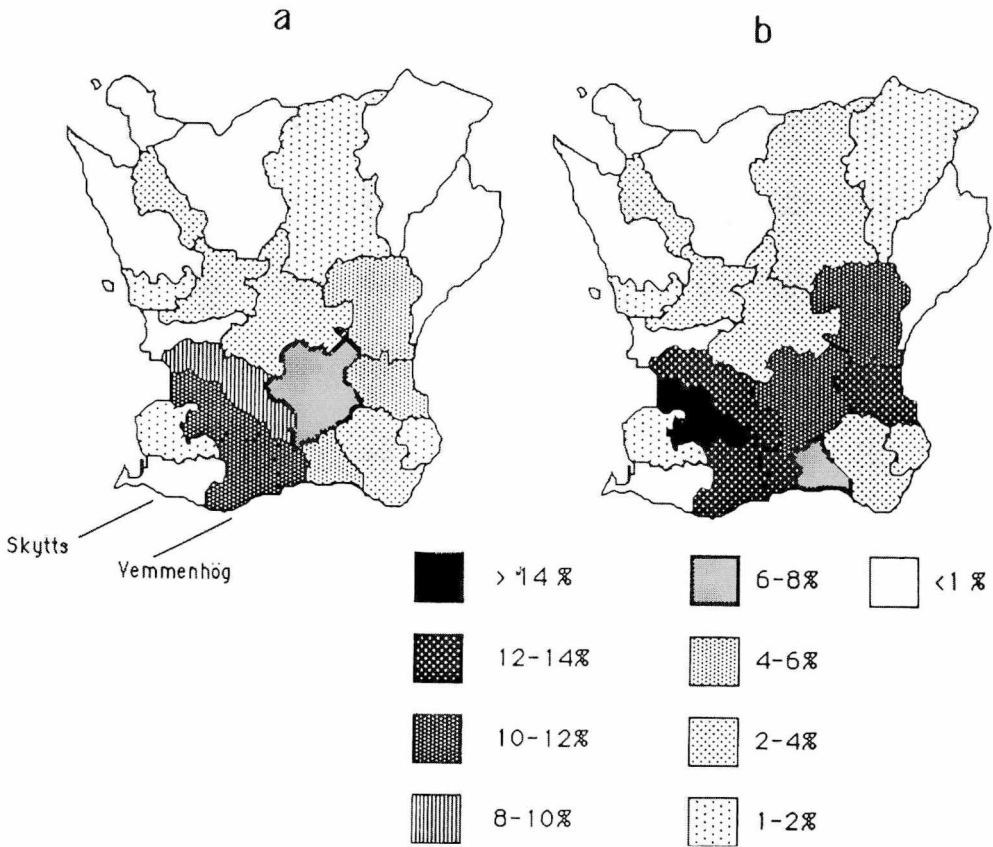
Det är intressant att konstatera att kring 1890 hade man ännu inte i någon påtaglig omfattning blivit beroende av att föra in näringsämnen i det skånska produktionssystemet utifrån, men trots detta hade man lyckats höja produktionen avsevärt. De produktionshöjningar som därefter skedde har alla varit mer eller

mindre beroende av införda gödselmedel till systemet och senare också införd hjälpenergi mestadels i form av bensin och dieselolja (Emanuelsson 1994).

Svedjebruk i norra Skåne

Samtidigt som det skånska jordbruket började moderniseras i början av 1800-talet fick ett mycket ålderdomligt jordbruk sin renässans, nämligen svedjebruket. Svedjebruk blev

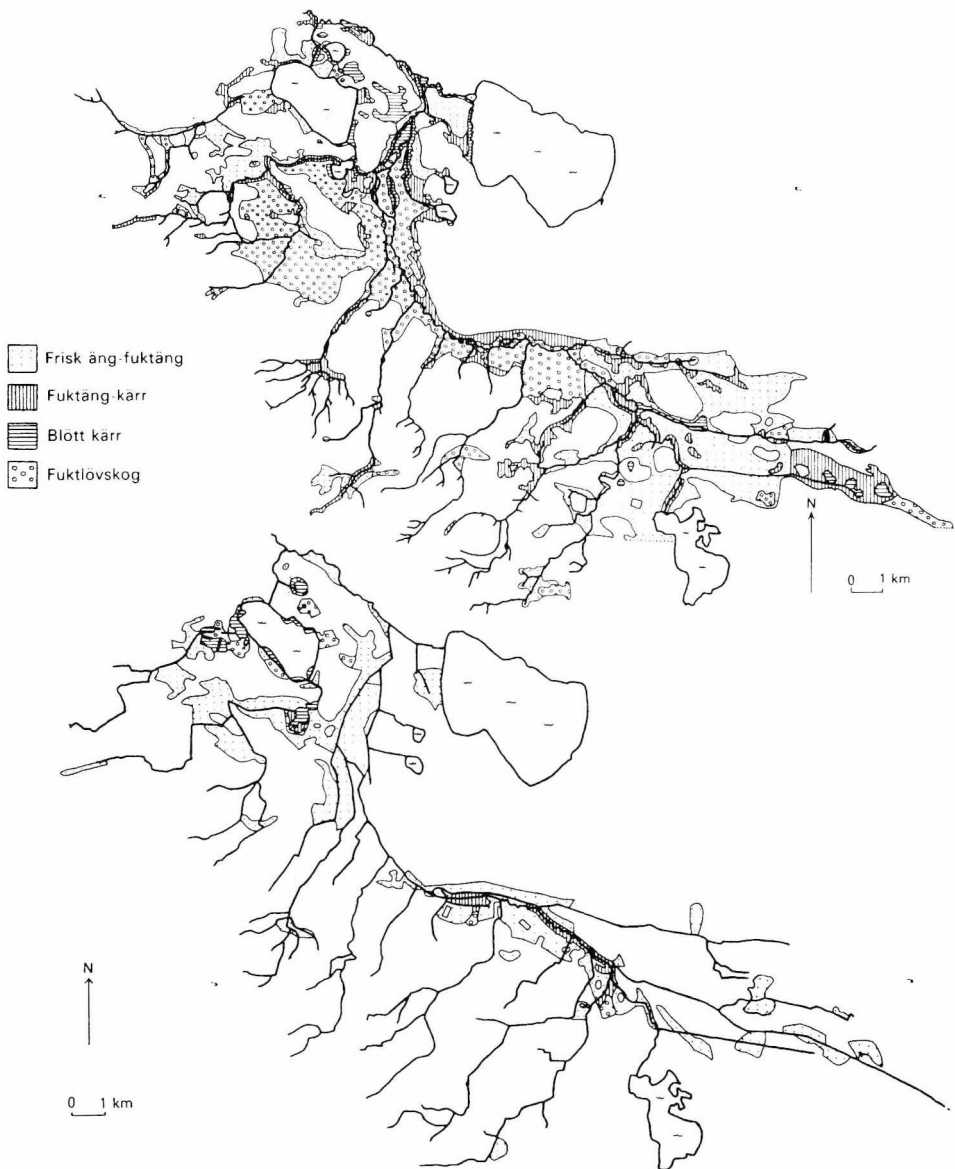
Flooding in relation to
a) total area, b) arable 1865 - 1911

Figur 18. Andelen översilningsängar i landskapet vid slutet av 1800-talet (ur Emanuelsson och Möller 1990).

allt vanligare under 1700-talet i Nordostskånes skogsbygder (Weimarck 1979, Larsson 1995). Att detta bruk blev vanligare skall nog närmast ses som ett utslag av stor jordhunger och

svårigheter att försörja sig på det gängse gödslingsjordbruket. Det nordostskånska svedjebruket bedrevs fram till slutet av 1800-talet i utmarksskogar. Efter att träden fällt

Figur 19. Exempel på storskalig dränering av landskapet (ur Emanuelsson et al 1986 sid 204). Trakten kring Klingavälsån var i början av 1800-talet mycket rik på våtmarker av olika slag. Under perioden 1850-1950 sänktes grundvattnet kraftigt i området och den forna våtmarkskaraktären försvann till stor del. Trots detta är området ännu ett av de »bäst« bevarade öppna våtmarkslandskapen i Skåne. Kartan till vänster grundar sig på Skånska rekognosceringskartan 1812-1820, kartan ovan är baserad på material från 1970-talet.

och fått torka brändes svedjefallen på våren varefter rovor och därefter råg såddes här. Under svedjebrukets senaste faser ersattes rovor av potatis. Efter odlingen kunde svedjorna användas som betesmark. Om svedjandet skedde relativt ofta gynnades lövträd, främst björk och asp. När svedjebruket sedan definitivt upphörde fick också granen med tiden möjlighet att vandra in. Skånes äldsta granskogar har alla en svedjebruketsbakgrund. Mest känd av dessa skogar är Nytebodaskogen norr om den stora sjön Immeln i Nordost-skåne.

Återbeskogning

Kring 1920 hade den skånska åkerjorden sin största areella utbredning men redan kring 1870 hade man börjat inse att de mest magra markerna som täcktes bl a ljunghedar bäst kunde användas som skogsmark. Staten köpte in områden inom vilka man sedan anlade kronoparker med gran som det dominerande trädslaget (Bergman 1960).

Skogsplanteringen på mager åkermark och framförallt betesmark i skogsbygderna tog riktig fart på 1950-talet och fortsatte sedan fram till 1980-talet. Återigen har det varit granen som intagit stora arealer gammal jordbruksmark.

Det moderna jordbruket

Kring år 1900 börjar man på allvar att använda sig av konstgödsel (Sommarin 1938, Emanuelsson & Möller

1990) i det skånska jordbruket. Inledningsvis låg tonvikten på kaligödselmedel, bl a kunde man på så sätt få alla de organiska jordar man fått fram genom utdikningar och sjösänkningar, produktiva. Under 1930-talet ökade fosfatgödselmedlena kraftigt mycket som ett svar på den ökade sockerbetsodlingen (Arrhenius 1937). Slutligen kom kvävegödselmedlena att få stor betydelse efter andra världskriget.

Att tillföra det skånska jordbruksystemet närsalter utifrån i form av konstgödsel, men också på senare tid i form av importerade fodermedel till boskap, har antagligen varit den enskilt absolut viktigaste faktorn för att kunna åstadkomma den mycket stora produktionsökning i det skånska jordbruket som skett under 1900-talet.

Men utan andra faktorer som mekanisering, växtförädling, bekämpningsmedel (Mårald 1998) och tillförd energi i form av fossila bränslen till fordon (för tidigare) hade det inte varit möjligt att fullt ut utnyttja den produktionspotential som de tillförda närsalterna givit. Växtförädlingens tyngdpunkt i Sverige har legat i Skåne och förädlingsföretag som Weibulls, Svalöf, Hilleshög och Hammenhög kan nämnas (Olsson 1997) Numera producerar en skånsk kvadratkilometer mat till ca 3000 personer. Denna siffra kan verka väldigt hög, men samtidigt skall det påpekas att den gäller personer som hade den sorts matstandard som rådde i Skå-

ne på 1700-talet, detta för att siffrorna från 1700- och 1800-talen skall bli jämförbara med dagens siffra. I realiteten har skåningarna liksom de flesta människor i Västeuropa gått över till en ganska animalisk diet jämfört med t ex 1700-talet då kosten till stor del var uppbyggd kring spannmål. Dagens jordbruk är till stor del ett jordbruk som producerar foder till kor, grisar och höns vilka vi sedan konsumerar. Den verkliga siffran beträffande hur många människor som en kvadratkilometer producerar mat till blir därför 600, men det skulle alltså gå att föda fem gånger så många människor på en kvadratkilometer om dessa accepterade en tråkig men helt medicinskt acceptabel spannmålsbaserad kost.

Även om ca 85% av den svenska åkerarealen utnyttjas till odling av vall (gräsmark) och fodersäd till djuruppfödning är andelen mindre i Skåne. Det innebär alltså att Skåne fortfarande är den viktigaste provinsen i Sverige när det gäller odling av jordbruksprodukter för direkt humankonsumtion.

Skånes framgångar som jordbruksprovins har dock skapat en rad miljöproblem som på intet sätt är unika i Västeuropa. Tvärtom är Skåne i sina miljöproblem mera likt Danmark än övriga Sverige. T ex har den hårda rationaliseringen av framförallt slättjordbruket lett fram till stora naturvårdsförluster i landskapet. Vidare är Skåne tillsammans med Södra Halland det område i Sverige

som per ytenhet mest belastar det omgivande havet med kväve och åstadkommer därmed svåra övergödningssproblem.

En hel del åtgärder (foranställningar) har man försökt sätta in för att minska miljöproblemen i det skånska jordbrukslandskapet. Mest påtagligt för en yttre betraktare är antagligen de restaureringar av våtmarker som har kommit igång det senaste årtiondet. T ex har man kring Helgeåns nedre lopp och längs Höjeå på ett samlat sätt försökt åter skapa de intressanta våtmarksmiljöer som fanns här tidigare. Våtmarkerna kan hjälpa till att lindra övergödningssproblematiken men de kan också vara till direkt nytta för jordbruket genom att fungera som vattenreserver från vilka man kan ta bevattningsvatten.

Det skånska jordbrukslandskapet har under 1900-talet och inte minst under de senaste årtiondena blivit ordentligt trängt inte minst i Öresundsregionen där den urbana expansionen skett på bekostnad av högproduktiv jordbruksmark. I den debatt som då uppstått har framförallt matförsörjningsaspekten haft hög prioritet. Idag börjar man dock allt mer också uppskatta de andra värden som jordbruket har åstadkommit i landskapet. Biologisk mångfald, kulturhistoria och skönhetsvärden är sådant som ger människor livskvalitet och lockar turister. Inte minst är det de »blandade landskapen« som innehåller åker, naturbetesmark och

skog som är attraktiva. Att väl förvalta dessa blandade landskap som främst finns kvar i den gamla risbygden är synnerligen viktigt. Miljöersättning till jordbruket är ett sätt att betala lantbruket för dessa mera

subtila produkter som nu allt mer efterfrågas. Skåne är ett attraktivt landskap där dess många gånger dramatiska men också mycket diversa jordbrukshistoria kan bli en viktig resurs för framtiden.

LITTERATUR

Litteraturen som behandlar det skånska landskapets historiska utveckling, inbegripet då agrarhistorien är omfattande. Den rent politiskt historien har sammanfattats bl a av Johannesson (1977). Ser man till mer övergripande landskapshistorisk och ekologisk litteratur måste man börja med Linnés skånska resa (Linnaeus 1751). I samband med de skånska hushållningssällskapens 100 års-jubileum utkom en hel serie inriktad mot den agrarhistoriska utvecklingen i landskapet (exempelvis Zachrisson 1914, Weibull 1923 och Sommarin 1938). Av mer sammanfattande verk kan nämnas samlingsverket »En bok om Skåne« från 1936 (Carlquist 1936). Direkt inriktad på den ekologiskt-historiska utvecklingen är »Det skånska kulturlandskapet« från 1986 (Emanuelsson m fl 1986). En mycket omfattande djupstudie av två sysd-skånska häraders landskapshistoria har också gjorts relativt nyligen i det sk Ystads-projektet (Berglund 1991). I serien Sveriges Nationalatlas har det också utkommit ett mycket ingående skåniskt specialband (Germundsson och Schlyter 2000) som också berör den agrarhistoriska utvecklingen utförligt.

- Arrhenius, H. 1934. Fosfathalten i skånska jordar. B Sveriges Geologiska Undersökning Ser C 383. Stockholm.
- Bergendorff, C. & Emanuelsson, U. 1982. Skottskogen – en försummad del av vårt kulturlandskap. Svensk Botanisk Tidskrift 76 s: 90-100.
- Bergendorff, C. & Emanuelsson, U., 1996. History and traces of coppicing and pollarding in Scania, south Sweden. B SOLMED 17:235-312.
- Berglund, B. E. (red) 1991. The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden B the Ystad project. Ecological Bulletins No. 41.
- Bergman, F. A., 1960. Skånes skogar. -Skånes Naturs Årsbok.
- Björse, G. 2000. Near-Natural Forests in Southern Sweden. B Silvestria 134.
- Boserup, E. 1981. *Population and Technology*. Oxford.
- Bringéus, N-A. 1964. Tradition och förändring i 1800-talets skånska lanthushållning. Pages 9-97 in Kristianstad Läns Hushållningssällskap, Kristianstad, Sweden.

- Bringéus, N-A. 1979. Arbete och redskap. – Liber läromedel, Lund.
- Campbell, Å. 1927. Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet. Etnografisk studie över den skånska allmogens äldre odlingar hägnader och byggnader. Uppsala.
- Carlquist, G. (red) 1936. En bok om Skåne. Malmö.
- Dahl, S. 1942. Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse och näringsgeografi före 1860. Lund.
- Emanuelsson, U., 1984. Skånes skogars historia. B Skånes Naturs Årsbok.
- Emanuelsson, U. 1987. Översikt över det nordiska kulturlandskapet. I Emanuelsson, U. & Johansson C. E. *Biotoper i det nordiska kulturlandskapet*. Nordiska ministerrådet, Miljörapport 1987:6.
- Emanuelsson, U. 1988. A model for Describing the Development of the Cultural Landscape. I *The Cultural Landscape : Past, Present and Future*, Symposium volume from Botanical Institute, University of Bergen.
- Emanuelsson, U. 1988 . Skånes vegetationshistoria. Svensk geografisk årsbok 65.
- Emanuelsson, U. 1988 Två allvarliga naturvårdsproblem år 2010. *Svensk botanisk tidskrift* 82:411B416.
- Emanuelsson, U. 1988 . A model for describing the development of the cultural landscape. – The Cultural Landscape – Past, Present, and Future. Symposium volume from Botanical Institute, Univ of Bergen.
- Emanuelsson, U., 1988. The relationship of different agricultural systems to the forests and woodlands of Europe. In Salbitano, F. (ed), Human influence on forest ecosystems development in Europe, 169-178 – ESF FERN-CNR, Pitagora Editrice, Bologna, 1988.
- Emanuelsson, U. 1993. Markanvändningen i ett historiskt perspektiv. I: Johansson, C-E (red). Markanvändningen och miljön. Naturvårdsverket Rapport 4137.
- Emanuelsson, U. (1994) Diskussion kring ett långsiktigt hållbart odlingsssystem. SGÅ årg 70 s: 84-96.
- Emanuelsson, U. & Bergendorff, C., 1983. Skånes natur vid 1800-talets början B en växtekologisk utvärdering av den skånska rekonosceringskartan. -ALE nr 4.
- Emanuelsson, U., Bergendorff, C., Carlsson, B. Lewan, N. & Nordell, O. 1985. Det skånska kulturlandskapet. Signum, Lund, 248 pp.
- Emanuelsson, U. & Bergendorff, C. (1990). Löväng, stubbskottäng, skottskog och surskog. – Bebyggelsehistorisk tidskrift Nr 19:109-115.
- Emanuelsson, U & Bergendorff, C, 1991. Löväng, stubbskottsäng, skottskog och surskog«, I Naturvetenskap och bebyggelsehistoria, red G Almered Olsson (Bebyggelsehistorisk tidskrift, nr 19), Uppsala 1991.
- Emanuelsson, U. och Möller, J. 1990. Flooding in Scania: A method to overcome the deficiency of nutrients in agriculture during the nineteenth century. *Agricultural History Review* 38:127-148.
- Eskeröd, A. 1973. Jordbruk under femtusen år – redsaken och maskinerna. LT. Borås.
- Glimberg, C-F 1960. Huvuddragen av Skånes geologiska utveckling. Skånes Natur 47.
- Gren, L. 1997. Fossil åkermark: äldre tiders jordbruk-spåren i landskapet och de historiska sammanhangen 2., omarb. Uppl. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Haeggström, C.A. 1995. Lövängar i Norden och Baiticum. *Nordenskiöld-samfundets Tidskr.* 54: 2 k- 58.
- Hallander, H. 1989. Svenska lantraser. Veberöd.
- Johannesson, G. 1977. Skånes historia. Signum ISBN-91-85330-13-2.
- Larsson, B. 1995. Svedjebruk och röjningsbränning i Norden. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 7. Nordiska Museet. Stockholm.
- Liljegren, R. & Lagerås, P. 1993. Från mammutstapp till kohage – djurens historia i Sverige. Lund.

- Linnaeus, C. (1751). Skånska resa förrättad 1749. Stockholm 1 963.
- Lägnert, F. 1955. Syd- och mellansvenska vättföljder. I. Meddelanden från Lunds Universitets Geografiska Institution, Avhandlingar 29.
- Myrdal, J. 1999. Jordbruket under feodalismen 1000-1700. Borås.
- Mårald, E. (1998) I motet mellan jordbruk och kemi. Agrikulturkemins framväxt på Lantbruksakademien Experimental fält 1850-1907. SOLMED nr 21.
- Olsson, E.G. 1988. Nutrient use and productivity for different cropping systems in South Sweden during the 18th century. In: Birks, H. H., Birks, H. J. B, Kaland, P. E. and Moe, D. (eds), The cultural landscape B past, present and future. B Cambridge Univ Press, pp. 123-138.
- Olsson, G. (red) 1997. Den svenska växförädlingens historia. Jordbruksväxternas utveckling sedan 1880-talet. SOLMED nr 20.
- Osvald, H. (1962). Vallodling och växtfönder. Uppkomst och utveckling i Sverige. Uppsala.
- Rasmussen, R. O.. 1985. Flyttemarksbrug. Geografforlaget, Brenderup, Denmark.
- Sahlin, S. 1930. Romelåsen. Svensk Geografisk Årsbok 6.
- Selander, S. 1987. Det levande landskapet i Sverige. -Bokskogen. Göteborg: (faximilutgåva med tillägg)
- Sjöbeck, M. 1933. Lövängen och dess betydelse för det sydsvenska bylandskapets uppkomst och utveckling. Svensk Skogsvårdsförenings Tidskrift 30.
- Sjöbeck, M. 1973. Det sydsvenska landskapets historia och vård. Föreningen Landskronatraktens Natur 6.
- Slotte, H. 1999. Lövtäkt i Sverige 1850-1950. Metoder för täkt, torkning och utfodring med löv samt täktens påverkan på landskapet. Inst f landskapsplanering Ultuna. Agrarhistoria nr 2.
- Slotte, H. & Göransson, H. (red.) 1996: Lövtäkt och stubbskottsbruk. Utg. Av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.
- Sveriges Nationalatlas Jordbruket (1992).
- Weibull, C.G. 1923. Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början. BSkrifter utgivna av de skånska hushållningssällskapen med anledning av deras hundraårsjubileum 1914.
- Weimarck, G. 1979. Svedjebruket i södra Sverige. B Bygd och Natur 1979.
- Welinder, S. 1998. De I. Neolithicum B Bronsålder 3900-500 f. Kr., pp. 13-236. In: Welinder, S., , E.A. & Widgren, M. 1998. Jordbrukets första femtusén år. 4000 f. Kr.-1000 e. Kr. Natur och Kulturs förlag, Borås, 504 pp.
- Widgren, M. 1997. Fossila landskap. En forskningsöversikt över odlingslandskapets utveckling från yngre bronsålder till tidig medeltid. Kulturgeografiskt seminarium 1/97.
- Williams, L-E. (1999). Nitrogen cycling in agroecosystems: nitrogen cycling in southern Sweden in the 1850s and two Tanzanian villages in the 1990s. Doctoral thesis, Univ of Lund.
- Worsoe, E. 1979. Staevningsskovene. Danmarks Naturfredningsforenings Forlag.
- Zachrisson, A. 1914. Gödsling och jordförbättring I Skåne från 1800-talets början till nuvarande tid. Skrifter utgivna av de skånska hushållningssällskapen med anledning av deras hundraårsjubileum 1914. II,4. Lund.
- Zachrisson, A. (1922) Nyodling, torrläggning och bevattning i Skåne 1800-1914. Skrifter utgivna av de skånska hushållningssällskapen med anledning av deras hundraårsjubileum 1914. II,4. Lund.
- Åberg, A. 1953. När byarna sprängdes. Natur och Kultur. Stockholm.